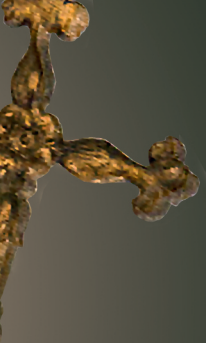

De Oud-Katholieke Kerk van Nederland Een inleiding

Onder redactie van
Peter-Ben Smit

BOEKENCENTRUM

De Oud-Katholieke Kerk van Nederland Een inleiding

Onder redactie van Peter-Ben Smit

Met bijdragen van Jan Hallebeek,
Koenraad Ouwens, Mattijs Ploeger,
Remco Robinson, Peter-Ben Smit en
Wietse van der Velde

en een voorwoord van
Joris Vercammen en Dirk Jan Schoon

UITGEVERIJ BOEKENCENTRUM | UTRECHT

Voorwoord

Kerken hebben in onze samenleving een andere plaats dan toen in 1951 bisschop Engelbertus Lagerwey zijn *De Oud-Katholieke Kerk van Nederland. Haar leer en leven* publiceerde. Ze kunnen niet langer van een formele autoriteit uitgaan, maar moeten het van hun inhoud hebben. Eén van de gevolgen is dat kerkleden vaak bewuster met hun geloof omgaan. Het werk van theologen is daarmee ook alleen maar nog belangrijker geworden. We zijn dan ook blij deze publicatie uit de kring van de theologen van het Oud-Katholiek Seminarie bij de lezer te kunnen introduceren. Deze bundel biedt de gelegenheid om inhoudelijk kennis te maken met de Oud-Katholieke Kerk van Nederland. Uiteraard blijft het meeleven met één van de parochies in een van de beide bisdommen de beste manier om 'het oud-katholieke hart te voelen kloppen'. Het lezen van de artikelen in deze bundel is daarbij zeker een verrijking.

De verschillende boeken over de Oud-Katholieke Kerk van Nederland met als ondertitel 'leer en leven' die in de afgelopen bijna zeventig jaar verschenen, werden steeds bescheiden standaardwerken over deze kerk. Verschillende aspecten van de Oud-Katholieke Kerk werden voor een breed geïnteresseerd publiek aan de orde gesteld. De uitgaves werden zeer gewaardeerd, zowel door diegenen die zich wilden verdiepen in de geloofstraditie van de kerk waartoe zij van jongs af aan aan behoorden, als ook door diegenen die later in hun leven met de Oud-Katholieke Kerk kennismaakten en niet zelden tot haar toetraden. Tijden veranderen en de kerk verandert mee, niet alleen in de samenstelling van haar leden, gasten en vrienden, maar ook in de vorm waarop zij de christelijke traditie steeds opnieuw gestalte geeft. 'Traditie' betekent 'doorgeven' en houdt een zoektocht in naar steeds nieuwe vormen en nieuwe taal. Het is daarom passend dat er ook steeds nieuwe inleidingen over de Oud-Katholieke Kerk van Nederland verschijnen.

De Oud-Katholieke Kerk van Nederland houdt evenals haar zusterkerken in het internationale verband van de Unie van Utrecht vast aan de essentie van het christelijke geloof volgens de richtlijn van de vijfde-eeuwse monnik Vincentius van

Lérins: 'Wat altijd, overal en door iedereen geloofd wordt, dat is waarlijk katholiek'. Tegelijkertijd heeft zij een open oog en oor voor wat moderne ontwikkelingen in de samenleving en de theologische wetenschap aan nieuwe inzichten opleveren. Die tracht zij in haar leer en leven telkens opnieuw te verdisconteren. Het is daarbij van centraal belang om te zoeken naar wat christenen met elkaar verbindt. Oecumenische samenwerking is voor oud-katholieken een heel belangrijke uitdaging.

We zijn de docenten van het Oud-Katholiek Seminarie erkentelijk dat ze weer voor een nieuwe uitgave over 'leer en leven' van onze kerk gezorgd hebben. Als theologen staan ze midden in het leven van onze kerk en wat ze schrijven is mede daardoor doorleefde theologie, die meteen aangeeft van waaruit een oud-katholiek leeft. We hopen en bidden, dat ook dit boek zijn weg naar de geïnteresseerde lezer zal vinden en aldus bijdraagt tot een verdieping van zijn of haar geloof en de verdere opbouw van Christus' kerk.

Joris Vercammen, aartsbisschop van Utrecht
Dirk Jan Schoon, bisschop van Haarlem

Links: De Drie-eenheid, symbool van de Vader, Zoon en heilige Geest, in de Gertrudiskathedraal.

Willibrordus door Abraham Bloemaert.

1 | De geschiedenis

Wietse van der Velde

Inleiding

Sinds het begin van de achttiende eeuw bestaat er in Nederland een van Rome onafhankelijke katholieke kerk, die wij vandaag de dag kennen onder de naam Oud-Katholieke Kerk van Nederland. Om te begrijpen waarom deze kerk nu in Nederland present is zoals zij is en waardoor haar specifieke kenmerken op het gebied van liturgie en spiritualiteit, haar organisatie, haar houding in de ecclesiale en tegenover maatschappelijke vragen gegroeid zijn, is kennis van haar geschiedenis nodig. In grote stappen zal hieronder door die geschiedenis worden heen gegaan en in het bijzonder bij die punten worden stilgestaan.

Willibrord en het begin van het christendom in ons land

De Oud-Katholieke Kerk van Nederland ziet zichzelf als de rechtstreekse voortzetting van de kerk die in de gebieden van het huidige Nederland rond 700 werd gesticht. Het christendom werd in die periode door Angelsaksische monniken naar de Nederlanden gebracht. Hun leider was Willibrord (658-739), een missionaris uit Northumbrië. Hij werd in 695 door paus Sergius I (687-701) van Rome gewijd tot aartsbisschop van de Friezen met Utrecht als zetel. Hierom wordt Willibrord traditioneel beschouwd als de eerste (aarts)bisschop van Utrecht. Een andere bekende missionaris uit Engeland was Bonifatius (675-754), die enige

Bonifatius in de Gertrudiskathedraal.

jaren met Willibrord samenwerkte. Later werkte Bonifatius hoofdzakelijk in het tegenwoordige Duitsland, maar aan het einde van zijn leven keerde hij als missionaris naar onze streken terug. Hij stierf als martelaar voor het geloof in het Friese Dokkum. In de eerste helft van de negende eeuw werd de kerstening van ons land voltooid en beleefde de kerk een relatieve bloei. In de eeuw daarna kreeg zij ernstige tegenslagen te verwerken door de plundertochten van de Noormannen in deze welvarende streken.

De kerk in de Middeleeuwen

Na 950 begon de wederopbouw van de kerk. Bisschop Balderik (897, bisschop: 918-975) was een begaafd bestuurder die de grondslagen legde voor het bisdom Utrecht, zoals dat gedurende de verdere Middeleeuwen zou functioneren. In die periode kende het bisdom Utrecht een geschiedenis die te vergelijken is met die van andere bisdommen in het Heilige Roomse Rijk. In de loop van de tijd werden de bisschoppen niet alleen de herders van het christelijke volk, maar ook hun wereldlijke vorsten. Sommigen van hen waren heiligen en vooraanstaande geleerden, zoals Ansfridus (ca. 940, bisschop: 995-1010) en Adelbold II (975, bisschop: 1010-1026), die door hun persoonlijke vroomheid het evenwicht tussen de twee aspecten van hun ambt wisten te bewaren. Anderen waren meer of minder mannen van de wereld, van wie de belangstelling hoofdzakelijk naar politiek uitging en van wie er een aantal zelfs op het slagveld stierf, zoals Otto van Lippe in 1227.

Tot in de elfde eeuw was het de keizer die een doorslaggevende stem in de benoeming van een nieuwe bisschop had. In de zogenaamde Investituurstrijd die rond 1075 begon ging het om de vraag wie de bisschoppen benoemde: de kerk, waar de paus voor ijverde, of de keizer. Uiteindelijk ontstond er in 1122 een compromis. De bisschoppen zouden voortaan worden gekozen door de leden van het domkapittel, geestelijken verbonden aan de kathedraal van het bisdom. In Utrecht werd de bisschop sindsdien behalve door de leden van het kapittel van de Sint-Maartensdom ook door de vier andere kapittels verbonden aan grote kerken in de stad Utrecht gekozen. Lekeninvloed was er daarbij wel, maar die kwam van de naburige vorsten die ten eigen bate invloed uitoefenden. Met wisselend succes probeerde de Kerk van Utrecht haar recht van bisschopskeuze te verdedigen tegen de toenemende centralisatie van het bestuur door de pausen van Rome. Tot een grote botsing kwam het toen in 1423 de paus de door de kapittels gekozen bisschop niet erkende en een eigen

kandidaat aanstelde. De oorzaken van dit ‘Utrechtse Schisma’, zo genoemd omdat de bisschop-elect, de verkozen bisschop, in scheuring met Rome leefde, zijn in de eerste plaats te zoeken op het terrein van de kerkelijke en wereldlijke politiek. Het feit evenwel dat in 1433 de paus uiteindelijk de Utrechtse kandidaat accepteerde, heeft in latere geschriften van oud-katholieke zijde gefunctioneerd als een argument tegen de pauselijke onfeilbaarheid en als een bewijs van de onbetrouwbare machts-politiek van de Romeinse curie, het bestuursapparaat dat de paus terzijde staat. Een nieuwe situatie trad in toen in 1528 de toenmalige bisschop-elect Hendrik van Beieren (1487-1552, bisschop-elect: 1524-1529) het wereldlijk gezag in zijn bisdom overdroeg aan keizer Karel V (1500-1558). Het recht tot het kiezen van een nieuwe bisschop door de kapittels werd daarbij echter formeel gehandhaafd.

Van belang voor het toekomstige geestelijke leven van de katholieke kerk in de Nederlanden was de beweging van de *Devotio Moderna*, de Moderne Devotie, in de veertiende en vijftiende eeuw. Deze in de IJsselstreek ontstane religieuze opwekkingsbeweging had een praktische en persoonlijke heiliging van het leven van een christen als doel. Een belangrijke rol bij de verspreiding van deze ideeën speelden de Broeders van het Gemene Leven, die zich voor hun devotie sterk op de Bijbel richtten. De overweging daarvan en de navolging van Christus moest hen voeren tot de liefde Gods. In hun kringen werd al gepleit voor een vertaling van de Bijbel in de volkstaal en voor lezing daarvan door iedere gelovige. Een bekende naam uit deze groep is die van Thomas à Kempis (1379-1471), de schrijver van het klassiek geworden boek *De Imitatione Christi*, ‘Over de navolging van Christus’. Sporen van de bijbelse en persoonlijke vroomheid van de Moderne Devotie kunnen nog worden teruggevonden in de vroomheid van de Nederlandse Oud-Katholieke Kerk.

De katholieke kerk in de verdrinking

In 1559 onderging de structuur van de katholieke kerk in de Noordelijke Nederlanden een belangrijke verandering. Het grootste gedeelte van het uitgestrekte bisdom Utrecht werd verdeeld in vijf bisdommen: Haarlem, Deventer, Leeuwarden, Groningen en Middelburg. Het overgebleven deel van het bisdom Utrecht werd een aartsbisdom en zijn aartsbisschop werd het hoofd, de metropolitaan, van de Utrechtse kerkprovincie. De redenen voor deze verandering lagen onder andere in de dringend noodzakelijke interne hervorming van de kerk en in de verwachting dat Philips II, koning van Spanje en heer der Nederlanden (1527-1598), een halt zou kunnen toeroepen aan de groeiende invloed van de protestantse Reformatie. De

invloed van de reformator Maarten Luther (1483-1546), die in 1517 met zijn befaamde vijftiennegentig stellingen niet alleen een kerkhervorming maar ongewild ook een kerkscheuring in beweging had gezet, had in de Nederlanden geen wortel geschoten. Rond 1535 had in het Noorden wel de soms revolutionaire beweging van de Wederdopers voor veel onrust gezorgd. Na 1550 vond – eerst vooral in het Zuiden – de leer van Johannes Calvijn (1509-1564) weerklank en volgelingen. Verbod noch vervolging hadden echter aan de protestantse bewegingen een einde kunnen maken. Er moest een hervorming in hoofd en leden van de kerk doorgevoerd worden. Maar naast soms onwil van katholieke kerkelijke gremia, zorgden vooral de politieke en sociale problemen in de Nederlanden ervoor dat de hervorming van de katholieke kerk niet tot het verhoopte resultaat voerde.

Deze politieke en sociale problemen in de Nederlanden leidden uiteindelijk tot een opstand tegen koning Philips II, die uitliep op wat wij nu de Tachtigjarige Oorlog (1568-1648) noemen. De leiding van deze nationale opstand kwam snel in handen van een kleine maar vastberaden calvinistische groep. De politieke ontwikkelingen voerden rond 1580 tot een verbod op de uitoefening van de katholieke eredienst. In 1581 werd koning Philips II ook formeel afgezet. De Zeven Verenigde Nederlanden werden een republikeinse statenbond waarin de Gereformeerde Kerk (de calvinisten) de publieke, bevoorrechte kerk werd. Maar zeldzaam voor deze periode in de geschiedenis is dat in ons land niemand werd gedwongen om van kerk te veranderen. De Nederlanden kenden vrijheid van geweten en geen geloofsdwang. Na verloop van tijd behoorde ongeveer de helft van de bevolking tot de Gereformeerde Kerk, zo'n veertig procent was katholiek, terwijl de overigen tot verschillende protestantse groeperingen behoorden.

Het verbod op de uitoefening van het katholieke geloof betekende wel dat de bisschoppen en de priesters moesten vluchten of een leven in het verborgene moesten leiden. Ondanks vervolgingen en bedreigingen met zware boeten bleven de katholieken in particuliere woningen en schuren bijeenkomen om de eredienst te vieren, de sacramenten te ontvangen en naar preken en godsdienstondericht te horen. In de tweede helft van de zeventiende eeuw werd het religieuze klimaat in ons land toleranter. De katholieken werd toegestaan – in ruil voor een soort afkoopsom, wel eufemistisch 'oogluiking' genoemd – kerken te bouwen, die echter van buiten als zodanig niet te herkennen mochten zijn. Sommigen van die kerken – zoals de omgebouwde boerderij in Krommenie en de prachtige barokke kerken van Den Haag en Delft – zijn nog steeds in gebruik bij de oud-katholieken. In deze schuilkerken werd dikwijls een belangrijke rol gespeeld door kloppes. Dit

El'aignee de tout comerce imonda
Je vis au monde sans estre du monde

Jac. de Man

dit qu'esels kleet weet sij te drage
om Godt beter te behagen

Zeventiende-eeuws prent van een klopje. Zulke vrouwen droegen het katholieke leven in Nederland.

waren ongetrouwde vrouwen die een leven wilden leiden van gebed, beschouwing en dienstbaarheid. Dat laatste uitte zich onder meer in het bezoeken van zieken, het geven van catechese en het doen van hand- en spandiensten in de kerk. Sommigen waren zelfs misdienaar, in die dagen iets ongehoords.

Lokale kerk of missiegebied?

De na 1580 overleden bisschoppen konden niet door nieuwe worden vervangen. Het bestuur werd na 1584 uitgeoefend door Sasbout Vosmeer (1548-1614), die aan de reorganisatie van de zielzorg en van het kerkelijk bestuur op bezielende wijze leiding zou geven. In 1592 benoemde Rome hem tot apostolisch vicaris voor de katholieke kerk in de Noordelijke Nederlanden, waardoor hij was voorzien van een aantal bijzondere volmachten, die in moeilijke tijdsomstandigheden voor het bestuur van de kerk nodig waren. Om politieke redenen kon Vosmeer de titel aartsbisschop van Utrecht niet voeren. Om de aan een bisschop voorbehouden toedieningen van bijvoorbeeld het vormsel en de ambtswijdingen toch te kunnen uitoefenen, werd Vosmeer in 1602 tot bisschop van een niet meer bestaand bisdom (*in partibus infidelium*) gewijd. Deze praktijk werd ook voor zijn opvolgers toegepast. Maar ondanks deze vreemde titel werden zij door de geestelijken van het aartsbisdom Utrecht beschouwd als de *ordinarius*, de eigen bisschop. Deze bisschoppen gelukte het in de nieuwe situatie het traditionele parochiesysteem in stand te houden of te herstellen en hun kerk te besturen.

In het bisdom Haarlem werd in deze periode het bestuur in samenwerking met de vicarissen uitgeoefend door het Kapittel van Haarlem. Dit kapittel was blijven voortbestaan en aan hem kwam bij openstaan van de bisschopszetel het bestuur van het bisdom toe. In het aartsbisdom Utrecht waren de oude kapittels ook blijven voortbestaan, maar mochten daarin geen katholieken meer worden opgenomen. Zij dienden nog uitsluitend voor financieel gewin en politieke invloed voor hun leden, maar hadden daarmee hun waarde voor de katholieke kerk verloren. Aartsbisschop Philippus Rovenius (1574-1651) had echter wel de behoefte aan een adviesraad die hem zou helpen bij administratie en beheer, een college dat net zo moest functioneren als het Kapittel van Haarlem. Daarom richtte hij in 1633 het zogenaamde Vicariaat van Utrecht op. Dit diende te worden gezien als de 'senaat' van de Kerk van Utrecht, met andere woorden als een kathedraal kapittel. De naam kapittel kon het echter toen niet voeren omdat dat gezien de politieke functies die de bestaande Utrechtse kapittels in de Staten van Utrecht

hadden als hoogverraad zou worden opgevat. De leden van dit Vicariaat bestonden uit nog katholieke leden van de kapittels en uit de belangrijkste – en rijkste – leden van de Utrechtse geestelijkheid. Rovenius' opvolger Jacobus de la Torre (1608-1661) bevestigde het Vicariaat in 1658 als rechtsoptolger van het oude domkapittel. In de loop van de zeventiende eeuw gingen de leden van het Vicariaat zich hoe langer hoe meer als kanunniken van het Metropolitaan (d.w.z.: aartsbisschoppelijke) Kapittel zien. Zij eisten voor zich ook het oude recht op om in geval van leegstand van de bisschoppelijke zetel op zijn minst een voordracht aan de Heilige Stoel tot voorziening daarin te mogen doen. Dat deden zij dan in samenwerking met het Kapittel van Haarlem. De resultaten daarvan waren overigens wisselend. Wij zullen zien dat dit recht tot bisschopskeuze uiteindelijk tot een breuk met Rome heeft geleid.

Verschillen in spiritualiteit en interne spanningen

Ongelukkig genoeg rezen er voor de katholieke kerk niet alleen problemen van de zijde van de protestantse regering maar ook van binnenuit. 'Regulieren' (d.w.z.: ordesgeestelijken), hoofdzakelijk jezuiten en franciscanen die dikwijls uit het buitenland afkomstig waren, kwamen naar de Nederlanden om in de zielzorg werkzaam te zijn en in de hoop de protestanten terug te brengen naar de katholieke kerk. De mentaliteit van de meerderheid van hen bleek nogal verschillend te zijn van hun Nederlandse collega's, de 'seculiere' pastoors of 'wereldheren'. Zij brachten een ander soort spiritualiteit mee: die van de Contrareformatie zoals die in Zuidelijk Europa vorm had gekregen. Hierin was een ruimere plaats ingeruimd voor Maria- en heiligendevotie dan tot dusverre hier gebruikelijk was. Ook erkenden zij de bisschop/apostolisch vicaris niet als hun ordinarius, hun kerkelijk hoofd, maar gehoorzaamden zij alleen het centrale bestuur van hun orden, met als argument dat huns inziens Nederland tot missiegebied was geworden. De regulieren begonnen ook allerlei klachten over onorthodoxe geloofsmeningen en geloofspraktijken tegen de apostolische vicarissen en hun geestelijkheid in Rome in te dienen. In het begin had dit niet veel effect.

Een man als de zeer vrome en ijverige bisschop Johannes van Neercassel (1625-1686) was in de katholieke kerk – ook in Rome – zo zeer gerespecteerd dat deze aanvallen hem niet konden deren. Van Neercassel vond te midden van zijn bisschoppelijke werkzaamheden gelegenheid tot het publiceren van diverse geschriften. In zijn traktaat 'over de verering van de heiligen en vooral van de heilige

maagd Maria' verdedigde hij het goed recht van de heiligenverering, maar bestreed hij bepaalde uitwassen. In het traktaat 'over het lezen van de Schriften' riep hij leken op tot het lezen van de Bijbel, maar voor de uitleg daarvan moesten zij wel luisteren naar de kerk. Hij gaf dan ook opdracht tot het vertalen van de Bijbel aan Andreas van der Schuur (1656-1719). Dit werd een langdurig project: in 1692 was het Nieuwe Testament gereed, maar pas in 1732 verscheen de hele Bijbel. Van Neercassels hoofdwerk was de *Amor poenitens*, 'de boetvaardige liefde', over de voorwaarden tot het ontvangen van het sacrament van de verzoening. Hij toonde zich een aanhanger van de strenge richting, die daarvoor echt berouw en niet angst voor straf als voorwaarde stelde. In opdracht van Van Neercassel en onder zijn supervisie werd in 1685 het kerk- en gebedenboek *Christelyke onderwijsingen en gebeden* gepubliceerd. Hierin stond onder meer de volledige tekst van de orde van de mis in vertaling, een praktijk die in Rome nog in 1661 was veroordeeld. Het boek wilde gelovigen helpen bij het liturgisch mishoren, het aandachtig meelezen van de tekst van de misorde van het begin tot het einde. Deze vorm van meevieren van de mis was typerend voor de liturgie en de spiritualiteit van de parochies van de seculieren. Door de verschillen in spiritualiteit en pastoraat ontstond er toenemende verdeeldheid onder de Nederlandse katholieken: pastoorskerken tegenover paterskerken.

Het onweer barstte los gedurende het bestuur van Petrus Codde (1648-1710), die in 1689 aantrad als apostolisch vicaris van de Noordelijke Nederlanden. Hij werd door de jezuïeten beschuldigd van het bevorderen en toestaan van allerlei vormen van onorthodoxe leer en liturgische praktijken. De naam waarmee zijn vijanden al hun beschuldigingen samenvatten was: 'jansenisme'.

Het 'jansenisme'

De term 'jansenisme' is ontleend aan de naam van de Noord-Nederlandse theoloog Cornelis Jansen (Cornelius Jansenius – 1585-1638), die als bisschop van Ieper in België overleed. De term werd door zijn tegenstanders bedacht, als een scheldnaam. Jansenius was een aanhanger van de traditionele leer over de goddelijke genade zoals die was beschreven door kerkvader Aurelius Augustinus, bisschop van Hippo (354-430). Jansenius benadrukte in het bijzonder het belang van de innerlijke gezindheid van het menselijke hart, terwijl de jezuïeten meer nadruk legden op het belang van de sacramenten en allerlei devoties, vroomheidsoefeningen, als basis voor de zekerheid van de verlossing.

Met een
voorwoord van
Joris Vercammen,
aartsbisschop van
Utrecht en
Dirk Jan Schoon,
bisschop van
Haarlem.

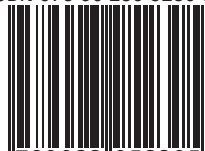
Dit boek biedt inzicht in leer en leven van de Oud-Katholieke Kerk. Deze kerk verbindt op een bijzondere manier schijnbare tegenstellingen: een beroep op de vroege ('oude') kerk en een grote openheid voor hedendaagse cultuur, een orthodoxe theologie, een 'hoge' liturgische traditie en een sterk oecumenisch engagement. Het is een kerk die clichés over wat katholiek is doorbreekt en zo voor protestanten en katholieken een uitdaging vormt.

Dit boek is geschreven met het oog op een breed publiek, maar biedt ook voor de geschoolde theoloog een degelijke oriëntering.

Peter-Ben Smit (1979) is bijzonder hoogleraar Oude katholieke kerkstructuren aan de Universiteit Utrecht en hoogleraar Contextuele bijbelinterpretatie aan de Vrije Universiteit. Verder werkten mee: Mattijs Ploeger, Jan Hallebeek, Koenraad Ouwens, Remco Robinson en Wietse van der Velde.

www.boekencentrum.nl

ISBN 978 90 239 5230 5

9 789023 952305

NUR 704